

TOMASZ PAWLIKOWSKI

ORCID: 0000-0003-0618-611X

Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy

JAKUB HR. POTOCKI I JEGO DAR DLA BIBLIOTEKI PUBLICZNEJ M.ST. WARSZAWY Z 1934 ROKU

Kilka uwag o życiorysie darczyńcy. Dom rodzinny Jakuba Potockiego na tle historii rodu. Sprawy majątkowe i działalność filantropijna J. Potockiego. Zarządzanie majątkiem przez Fundację im. Jakuba hr. Potockiego. Przekazanie księgozbioru Stanisława i Jakuba Potockich Bibliotece Publicznej m.st. Warszawy i jego dalsze losy.

SŁOWA KLUCZOWE: Jakub hr. Potocki, Potoccy, arystokracja polska, Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy, biblioteki prywatne, Fundacja imienia Jakuba hrabiego Potockiego

WSTĘP

„W 1935 roku Biblioteka otrzymała jeden z największych i najcenniejszych darów — księgozbiór Jakuba Potockiego (1863–1934)”¹. Zawierał on między innymi cenne rękopisy, starodruki i publikacje XIX-wieczne. Zgromadzona przeważnie na drodze zakupów przez wspomnianego darczyńcę i przez jego ojca Stanisława Potockiego kolekcja zasługuje na przybliżenie nie tylko z uwagi na zawartość, ale także przez wzgląd na wcześniejszych posiadaczy należących do niej dzieł. Można tu bowiem odnaleźć znaki proweniencyjne tak wybitnych osobistości polskiej nauki i kultury czasów zaborów, jak Jerzy Samuel Bandtkie, jego młodszy brat Jan Wincenty Stężyński Bandtkie, Feliks Bentkowski czy Kazimierz Stronczyński, a także rodzin zasłużonych dla gromadzenia zbiorów bibliotecznych, jak Pruszyńscy z Pomorzán czy Feliks Antoni i Ignacy Łosiowie z Narolu.

¹ M. Parnowska, *Zbiory starych druków i rękopisów*, [w:] *Biblioteka na Koszykowej 1907–1997: zbiór prac poświęconych Bibliotece Publicznej m.st. Warszawy — Bibliotece Głównej*, pod red. M. Parnowskiej et al., Warszawa 1999, s. 106. Zdanie to warte jest przytoczenia, gdyż pochodzi od wieloletniego kierownika Działu Starych Druków i Rękopisów BP m.st. Warszawy.

Sporo uwagi poświęcono w artykule także postaci samego darczyńcy — Jakuba Potockiego, gdyż jest ona mało znana. Żył on bowiem cicho i nie angażował się w bieżące sprawy polityczne czy akcje społeczne, niemniej przez swą działalność filantropijną dokonał licznych i doniosłych społecznie dzieł. Większość z nich miała charakter lokalny, jednakże sporządzone przez niego zapisy testamentalne na rzecz Muzeum Narodowego w Warszawie i Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy miały doniosłe znaczenie, i to w skali ogólnokrajowej. Podobnie należy ocenić główne dzieło darczyńcy, jakim było powołanie Fundacji jego imienia, której przekazał niemal cały swój majątek, by mogła wspierać badania medyczne i leczenie chorób nowotworowych oraz płucnych. W wyniku wydarzeń wojennych i powojennych Fundacja nie mogła się w pełni rozwinąć, utraciła otrzymane posiadłości, które znalazły się poza nowymi granicami Polski lub zostały przejęte przez państwo.

Celem niniejszego artykułu jest więc zarówno ukazanie mało znanej a zasłużonej postaci, jaką był J. Potocki i jego rodzina w kontekście historycznym, jak i scharakteryzowanie daru przekazanego Bibliotece Publicznej m.st. Warszawy. Przedstawione ustalenia biograficzne, krytyczne odniesienia do niektórych informacji zawartych w skromnych opracowaniach, a także wskazanie pewnych faktów związanych ze stanem księgozbioru i jego przekazaniem Bibliotece Publicznej dokonano na podstawie materiałów archiwalnych, zachowanych częściowo dawnych katalogów, XIX i XX-wiecznych informacji prasowych, literatury z zakresu historii i bibliotekoznawstwa. W analizie zebranych w wyniku kwerendy materiałów największe znaczenie miały źródła i publikacje pochodzące od bezpośrednich świadków wydarzeń.

KILKA UWAG O ŻYCIORYSIE DARCYŃCY

Jakub Potocki urodził się 26 stycznia 1863 roku w Berlinie. Był synem Stanisława, urodzonego 7 maja 1824 roku w Warszawie², a zmarłego 11 grudnia 1887 roku w Brzeżanach³, oraz Marii Ksawery Pelagii z Sapiechów, urodzonej 3 kwietnia 1837 roku w Wysokiem Litewskim, zmarłej 29 marca 1923 roku w Paryżu⁴.

² Odpis aktu chrztu z 11 maja 1824 roku. Pełne opisy wykorzystanych materiałów podaję — z nielicznymi wyjątkami — w załączonej bibliografii.

³ Odpis aktu zgonu z 17 lutego 1888 roku.

⁴ Data urodzenia według: J. Dunin-Borkowski, *Almanach błękitny. Genealogia żyjących rodów polskich*, Lwów–Warszawa 1909, s. 146. Zob. także materiał *Maria Potocka* na stronie <https://www.geni.com/people/Maria-Potocka/6000000023265031843> [dostęp: 18.03.2020]. Zarówno ta strona, jak i *Almanach błękitny* podają imiona Maria Konstancja, chociaż na portalu www.geni.pl pada data urodzenia 27 grudnia 1837 roku. Imiona Maria Ksawera Pelagia z ks. Sapiechów pojawiają się w *Wypisie wierzytelnym z Aktu ślubu, zawartego 2 maja 1854 r.*

Ochrzczony został w parafii św. Jadwigi w dniu 9 kwietnia tegoż roku, otrzymał imiona Jakub Ksawery Aleksander⁵.

J. Potocki ukończył gimnazjum w Berlinie, w latach 1885–1888 studiował prawo w Dorpacie i rolnictwo w latach 1888–1890 w Wyższej Szkole Rolniczej w Berlinie⁶. 7 lutego 1899 roku poślubił w Warszawie Teresę Zamoyską, córkę Zdzisława i Maryi ze Szwykowskich (pojawia się też wersja nazwiska: Szweykowskich), wnuczkę Andrzeja Zamoyskiego⁷. W małżeństwie tym był bezdzietny.

Zmarł na raka żołądka w nocy z 27 na 28 września 1934 roku w swoim majątku w Helenowie. Dwudniowe uroczystości pogrzebowe (1–2 października 1934) miały miejsce w jego majątkach w Narajowie i Brzeżanach. Z kościoła parafialnego wyruszył kondukt pogrzebowy do majątku Raj, gdzie zgodnie z wolą zmarłego w grobowcu przygotowanym w parku pałacowym spoczęły jego doczesne szczątki⁸. Błędna informacja o pochówku w Brzeżanach znajduje się między innymi w akcie zgonu, wystawionym przez proboszcza brzeżańskiego ks. Kazimierza Łozińskiego. Jednak Raj należał do parafii w Brzeżanach i z nieuwzględnienia tej zależności zapewne wzięta się w literaturze niejasność co do miejsca złożenia do grobu doczesnych szczątków Jakuba Potockiego. Zapis w księdze metrykalnej nie przeczy jednak relacji opublikowanej w miejscowej prasie⁹.

Warto nadmienić, że krótko przed śmiercią J. Potocki został odznaczony przez Prezydenta Rzeczypospolitej Ignacego Mościckiego Wielką Wstęgą Orderu Odrodzenia Polski „za długoletnią działalność obywatelską oraz wielką ofiarność dla kraju”¹⁰. Uonorowany zdążył jeszcze złożyć za pośrednictwem prasy po-

⁵ Odpis aktu chrztu Jakuba Potockiego, odbytego 9 kwietnia 1863 roku.

⁶ Wzmianka o studiach prawniczych w latach 1885–1888, znajduje się pod pozycją 12582 w *Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat*, Dorpat 1889. Zob. także *Wstęp*, [w:] *Fundacja imienia Jakuba hr. Potockiego w świetle aktów i dokumentów 1934–1937*, Warszawa 1938, strony nienumerowane; S.M. Brzozowski, *Jakub Ksawery Aleksander Potocki*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, T. 28, Wrocław 1984–1985, s. 23–24. Autor ostatniego z opracowań powołuje się między innymi na *Studierregister der Landwirtschaftlichen Hochschule zu Berlin* z Archiwum Uniwersytetu w Berlinie.

⁷ Akt ślubu z 7 lutego 1899 roku. W literaturze funkcjonuje data 7 stycznia 1899 roku, zob. T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, R. XXII, Poznań 1900, s. 183. Jest to niezgodne z datą na akcie ślubu.

⁸ Akt zgonu Jakuba Potockiego, wystawiony w parafii św. Kazimierza w Pruszkowie. *Liber mortuorum za rok 1934 rzymskokatolickiej parafii w Brzeżanach*, „Głos Brzeżański” 1934, nr 10, s. 1 (Zgon Jakóba hr. Potockiego), nr 11, s. 7–8 (*Pogrzeb ś.p. Jakóba hr. Potockiego*); *Przewodnik po Polsce*, T. 2, Warszawa 1937, s. 334; *Wstęp*, [w:] *Fundacja imienia Jakuba...*

⁹ *Liber mortuorum (Księga zgonów)* za rok 1934 rzymskokatolickiej parafii w Brzeżanach. Myląca jest informacja zamieszczona w PSB, że Jakub Potocki został pochowany w kościele parafialnym w Brzeżanach. Zob. S.M. Brzozowski, op. cit., s. 23–24.

¹⁰ Zarządzenie o nadaniu Jakubowi Potockiemu Wielkiej Wstęgi Orderu Odrodzenia Polski z 24 września 1934 roku.

dziękowanie wszystkim instytucjom, organizacjom i pracownikom społecznym, pracownikom swoich dóbr oraz życzliwym osobom na terenie powiatu brzeżańskiego, którzy gratulowali mu otrzymania odznaczenia. Tekst ukazał się równocześnie z notą o jego śmierci¹¹.

DOM RODZINNY JAKUBA POTOCKIEGO NA TLE HISTORII RODU

Potoccy to stary ród magnacki herbu Pilawa, którego początki, zdaniem XIX-wiecznego heraldyka i genealoga Teodora Żychlińskiego, sięgają XIII wieku¹², co — przy całej ostrożności dzisiejszych historyków — nieznacznie korygują niedawne ustalenia Mariana Wolskiego¹³. Pierwszym dobrze udokumentowanym przedstawicielem rodu wydaje się Jakub z Potoka (1481–1551)¹⁴. Zdaniem M. Wolskiego może być on tożsamy z Jakubem Pampickim, który w pewnym momencie miał przyjąć nazwisko od nazwy swych dóbr¹⁵.

Ród zyskał większe znaczenie za życia hetmana wielkiego koronnego Stanisława Rewery Potockiego (1589–1667), a do szczytu potęgi doszedł w XVIII wieku. Dzielił się on wówczas na dwie główne linie: hetmańską — tak zwaną „Srebrnej Pilawy” i prymasowską — tak zwaną „Złotej Pilawy”¹⁶. Za czasów saskich i panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego wiodącą rolę w życiu politycznym kraju odgrywali przedstawiciele linii hetmańskiej, opowiadając się po różnych stronach ówczesnych sporów o kształt Rzeczypospolitej. Pradziad J. Potockiego Stanisław Kostka Potocki (1755–1821) był członkiem stronnictwa patriotycznego w czasie Sejmu Czteroletniego, a w okresie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego organizatorem i zwierzchnikiem polskiej oświaty. Podobnie jednym z najaktywniejszych reformatorów był jego brat Ignacy (1750–1809), natomiast bliski ich krewny Stanisław Szczęśny (1752–1805) stanął na czele konfederacji targowickiej wymierzonej w reformy Sejmu Czteroletniego.

¹¹ *Zgon Jakóba hr. Potockiego*, s. 1.

¹² T. Żychliński, op. cit., s. 21.

¹³ M. Wolski twierdzi, że wobec zachowania się prawie kompletu średniowiecznych ksiąg sądowych województwa krakowskiego pełna kwerenda powinna skutkować udokumentowaniem genealogii Potockich co najmniej od końca XIV wieku. M. Wolski, *Potoccy herbu Pilawa do początku XVII wieku*, Kraków 2013, s. 7.

¹⁴ *Ród Potockich w odmęcie historii (XVII–XX w)*, pod red. Z. Janeczka, wyd. 2, Katowice 2010, s. 9.

¹⁵ Autor wskazuje, że Pampiccy nagle znikają z historii, a w ich dobrach pojawiają się Potoccy. Odnacza też pierwsze potwierdzone przez Jakuba Potockiego użycie herbu „Pilawa” w 1535 roku. Twierdzi przy tym, że zmiany nazwisk oraz herbów wydają się normą w XVI i jeszcze w XVII wieku. M. Wolski, op. cit., s. 76–77.

¹⁶ *Rodowód Potockich hrabiów herbu Pilawa*, ułożył L.B. Romanowski, Warszawa 1882, k. 1; *Ród Potockich w odmęcie historii...*, s. 9–32.

Ze względu na swoje znaczenie ród Potockich umieszczony został w dekreście cesarzowej Marii Teresy z 15 stycznia 1775 roku na liście rodzin polskich, które miały prawo starania się o przyznanie tytułu hrabiowskiego w Austrii. Linia wilanowska Potockich, z której wywodził się Jakub Potocki, została uznana za hrabiów Cesarstwa Francuskiego (1811), potem uzyskała tytuł hrabiowski w Królestwie Kongresowym (1819) i dwukrotnie pozwolenie używania go w Rosji (24 kwietnia 1843 i 25 października 1859 roku)¹⁷.

Ojciec Jakuba, Stanisław, posiadał rozległe majątki, położone w granicach przedrozbiorowej Rzeczypospolitej. Wydaje się, że początkowo bardziej był związany z ziemiąmi pozostającymi pod zaborem rosyjskim, jednak z racji posiadania dóbr brzeżańskich (*Rodowód Potockich hrabiów herbu Pilawa* z 1882 roku określa go jako Stanisława „na Brzeżanach i Helenowie”) związany był również z zaborem austriackim — Galicją¹⁸. Z aktu małżeństwa, zawartego 2 maja 1854 roku w kościele Św. Krzyża w Warszawie, dowiadujemy się także, że ojciec Stanisława i dziad Jakuba — Aleksander, wraz z żoną Izabelą z Mostowskich mieszkali w owym czasie tymczasowo w Warszawie, a stale w dobrach brzeżańskich.

Stanisław i Maria Ksawera Potoccy, a później też ich dzieci, podobnie jak wiele rodzin arystokratycznych, często przebywali poza ziemiąmi polskimi, w różnych krajach europejskich. Nie wyzbyli się wszelako poczucia narodowego, o czym świadczy księgozbiór zgromadzony przez Potockiego w jego majątku w Raju pod Brzeżanami, z licznymi polonikami¹⁹. Jednakże w życiu kierował się głównie względami majątkowymi i troską o utrzymanie prestiżu rodu. Pewne wydarzenia i relacje budzą też wątpliwości, czy był serdecznym i zaangażowanym w wychowanie dzieci ojcem. Podobno odznaczał się uszczypliwością i szyderczością w stosunku do innych, co przekładało się na relacje z dziećmi: Jakubem i Izabelą, urodzoną 2 października 1864 roku w Strasburgu. Córka mieszkała z matką od czasu separacji między małżonkami, Stanisław zaś opiekował się synem. Razem z żoną zamieszkał jedynie na krótko przed ślubem córki z Romanem Potockim, ordynatem łańcuckim. Oboje rodzice zresztą mieli swój udział w doprowadzeniu tego związku do skutku, mimo iż pierwotnie spotkanie młodych zaaranżował ojciec dziewczyny i to on od początku zabiegał o dojście małżeństwa do skutku a matka najpierw była temu przeciwna²⁰.

¹⁷ J. Dunin-Borkowski, op. cit., s. 729.

¹⁸ *Rodowód Potockich hrabiów...*, k. 5.

¹⁹ M. Maciszewski, *Wiadomość o bibliotece hr. Stanisława Potockiego w Raju przy Brzeżanach (w Galicji)*, „Przegląd Bibliograficzno-Archeologiczny”, R. II, t. 3, 1882, nr 32 i 33 (8, 9), s. 299–312.

²⁰ A. Cholewianka-Kruszyńska, *Damy w kolorze sepii*, Łańcut 2000, s. 69–75. Informację o miejscu narodzin Izabeli w Strasburgu podaje O.A. Лобко, *Картина Леопольда Горовиця з щепетивської колекції в зібранні Вінницького обласного художнього музею*, [w:] *Жовківські читання 2013*, Жовква 2013, s. 107. Według innej wersji Izabela miała się urodzić w Brzeżanach.

Izabela była jedyną i ukochaną siostrą Jakuba. Odznaczała się nadzwyczajną urodą. Zmartwienie rodziny budziło jednak jej słabe zdrowie, co mogło poniekąd skutkować łagodnością jej usposobienia²¹. W 1866 roku rodzice przepisali majątek Helenów na oboje potomków²². Zaraz po uzyskaniu pełnoletności 21 listopada 1882 roku w Warszawie Izabela wyszła za mąż. Wcześniej, w październiku 1882 roku, ojciec właśnie na nią scedował cały majątek. Nieoczekiwanie zmarła jednak, najprawdopodobniej z powodu wrodzonej, a nierozpoznanej w tamtych czasach choroby serca, po czterech miesiącach małżeństwa, 21 marca 1883 roku w Wiedniu²³.

SPRAWY MAJĄTKOWE I DZIAŁALNOŚĆ FILANTROPIJNA JAKUBA POTOCKIEGO

W konsekwencji po śmierci ojca to Jakub przejął ogromny majątek, obejmujący 38 folwarków rozrzuconych w różnych częściach przedrozbiorowej Rzeczypospolitej. Były to dobra leżące w kluczu Brzeżany — Narajów we wschodniej Galicji oraz w gminie Helenów i Jaktorów w powiecie Błonie na Mazowszu, a poza tym Miastków i Osieck w powiecie garwolińskim, Wysokie Litewskie i Telatycze w powiecie brzeskim litewskim, Pratulin w powiecie bialsko-podlaskim, a także Bałabanówka w powiecie konstantynowskim, różna od tej na Ukrainie, którą wymienia w tomie I *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego* i E. Chwalewik pod nazwą Bałanówka²⁴. Dobra te obejmowały łącznie około 30 tysięcy hektarów. Młody Jakub otrzymał też w testamencie 16 pałaców i dworów, dwie kamienice w Paryżu, udziały w bankach i francuskich przedsiębiorstwach elektryfikacyjnych. Początkowo sam gospodarował swoimi rozległymi majątkami, w czym bez wątpienia pomagała mu wiedza wyniesiona ze studiów rolniczych. Z czasem przewlekła choroba skłoniła go do przekazania tych obowiązków plenipotentom, którzy nie zawsze wykazywali się uczciwością w zarządzaniu jego majątkami²⁵.

Taką informację znajdujemy w materiale *Izabela Potocka* na stronie <https://www.geni.com/people/Izabela-Potocka/6000000023264688772> [dostęp: 16.03.2020]. Zob. także E.I. Власова, *Авторское повторение портрета Изабеллы Станиславовны Потоцкой Леопольда Горовица*, „Музейный вестник” 2019, nr 7, s. 68–69.

²¹ A. Cholewianka-Kruszyńska, op. cit., s. 70; E.I. Власова, op. cit., s. 69.

²² Wiadomość o przepisaniu majątku Helenów podaje S. Kucharski, *Helenów*, „Przegląd Pruszkowski” 2, 2007, s. 74.

²³ A. Cholewianka-Kruszyńska, op. cit., s. 74–77; O.A. Лобко, op. cit., s. 107; E.I. Власова, op. cit., s. 68–70.

²⁴ Chodzi o miejscowość w powiecie olkowieckim, gdzie miała znajdować się duża biblioteka. Kwestia ta opisana jest szczegółowo w przypisie 53.

²⁵ S.M. Brzozowski, op. cit., s. 23. O zamiarze wytoczenia procesu sądowego przeciwko „Aleksandrowi Rozemberghowi, współnikom jego i innym” wspomina w § 4 *Testament J. Hr. Po-*

J. Potocki wcześniej zaczął wykazywać cechy filantropa. Finansował budowy kościołów, domy ludowe, szpitale, sierocińce, domy dla starców. Wspierał polskie towarzystwa charytatywne w Berlinie i Paryżu. W Ossolineum złożył czasowo w depozycie dwadzieścia obrazów, w tym pędzla Jana Matejki *Ociemniały Wit Stwos z wnuczką*, które potem zostały odebrane²⁶. Na mocy testamentu posiadane przezeń dzieła sztuki zostały przekazane Muzeum Narodowemu w Warszawie. Na potrzeby Ligi Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej ofiarował teren pod budowę lotniska w Brzeżanach²⁷. Rok przed śmiercią oddał na rzecz Skarbu Państwa — z zastrzeżeniem, że jest to darowizna wyłącznie do celów Administracji Wojskowej — zamek w Brzeżanach, dawną siedzibę rodu Sieniawskich, oraz kilka innych „realności”²⁸.

Jako ostatni z brzeżańskiej linii Potockich, zapisał prawie cały swój majątek wart ponad 37 mln złotych na rzecz fundacji swego imienia, mającej statutowo finansować badania nad rakiem i gruźlicą²⁹. Za jej pośrednictwem przekazał obrazy, gobeliny, rzeźby i meble wartości 800 000 złotych na rzecz Muzeum Narodowego w Warszawie, a księgozbiór biblioteki w Helenowie, liczący 11 900 tomów ofiarował Bibliotece Publicznej w Warszawie³⁰.

ZARZĄDZANIE MAJĄTKIEM PRZEZ FUNDACJĘ IM. JAKUBA HR. POTOCKIEGO

Fundacja stanowiła ukoronowanie społecznych dzieł J. Potockiego i gdyby bieg dziejów potoczył się inaczej, odegrałaby z pewnością znacznie większą rolę niż w rzeczywistości stało się jej udziałem. Zrazu jednak jej działalność napotykała

tockiego, [w:] *Fundacja imienia Jakuba hr. Potockiego...*, s. 132–133. Dość obrazowo przedstawia problem z plenipotentami współczesny artykuł o charakterze popularnym *Jeden z najbogatszych ludzi II RP w szponach oszustów — 3 braci Rosenberg*, <https://www.salon24.pl/u/nick/667686,jeden-z-najbogatszych-ludzi-ii-rp-w-szponach-oszustow-3-braci-rosenberg> [dostęp: 29.07.2020].

²⁶ S.M. Brzozowski, op. cit., s. 23; B. Długajczyk, L. Machnik, *Muzeum Lubomirskich 1823–1940. Zbiór malarstwa*, Wrocław 2019, s. 428. Interesująca pod względem ukazania odczuć społecznych związanych z jego działalnością społeczną jest treść krótkiego artykułu prasowego, który ukazał się po śmierci Hrabiego: *To jest prawdziwa arystokracja! Jakób Potocki zapisał miljonowy majątek na cele społeczne i naukowe*, „Nowiny Codzienne” 271, 1934, s. 1.

²⁷ *XV-lecie L. O. P. P 1923–1938*, praca zbiorowa, Warszawa 1938, s. 140, 239.

²⁸ *Kontrakt darowizny z dnia 16 czerwca 1933 (Odpis)*.

²⁹ W art. 3 jej *Statutu*, który stwierdza: „Celem Fundacji jest niesienie cierpiącej ludzkości pomocy przez popieranie rozwoju skutecznej walki z chorobami, ze szczególnym uwzględnieniem gruźlicy i nowotworów złośliwych”, <http://www.fpotockiego.org.pl/statut.html> [dostęp: 30.07.2020].

³⁰ *Testament J. Hr. Potockiego*, s. 129–134. Zamieszczony w tej publikacji *Spis inwentarza* wymienia 11.899 tomów (ibidem, s. 162), ale potem odnaleziono jeszcze jeden tom, o czym piszę dalej.

trudności. Dopiero po powołaniu przez Ministerstwo Opieki Socjalnej Zarządu, w miejsce zawieszony Rady Fundacji, 20 marca 1936 roku udało się stopniowo dokonać odbioru zapisanych jej majątków, wskutek czego „od dnia 22 lipca 1936 r. Zarząd był w faktycznym posiadaniu wszystkich nieruchomości dóbr fundacyjnych”³¹. Powodu opóźnień można upatrywać w przeciąganiu się pertraktacji z dawnymi plenipotentami, w szczególności z Aleksandrem Rozenberghiem i jego bratem Włodzimierzem Rozenbergiem³². Po blisko dwu latach majątek Fundacji zaczął przynosić większe dochody, które pozwoliły doposażyć Instytut Radowy w odpowiednią aparaturę i utworzyć kilka filii (największe znaczenie miała filia w Wilnie, którą kierował Kazimierz Pelczar), rozwinąć badania nad gruźlicą (prowadził je Witold Orłowski), wypłacać liczne stypendia specjalizacyjne dla lekarzy i uczonych w kraju i za granicą³³. Pierwszy zysk, wypracowany w roku 1937 w wysokości 123 410 złotych, pozwolił na wydanie kwoty 22 700 złotych na akcję stypendialną. W 1938 roku zysk wyniósł 158 000 złotych, a na 1939 rok prognozowano uzyskanie 350 000 złotych³⁴.

Po zajęciu ziem wschodnich Rzeczypospolitej we wrześniu 1939 roku przez ZSRR Fundacja utraciła możliwości dysponowania majątkiem poza obszarem Generalnego Gubernatorstwa; i tu jednak rosła ingerencja władz niemieckich w działalność Fundacji, a w 1943 roku doszło do jej zawieszenia. Wznowiono ją w 1945 roku, podejmując próby przywrócenia stanu posiadania z 1939 roku. Odbyto dwie konferencje ministerialne, 15 września i 9 listopada 1945 roku, podczas których poruszona została między innymi kwestia zwrotu Fundacji majątku w Helenowie oraz uzyskania rekompensaty za majątek w Brzeżanach, liczący 18 000 hektarów powierzchni³⁵.

Lata 1945–1957 nie były łatwe dla Fundacji. Jej konflikt z Ambasadą Polską i Delegaturą PCK w Paryżu doprowadził do zmiany Zarządu z dniem 7 października 1948 roku. Dekret z dnia 24 kwietnia 1952 roku o zniesieniu fundacji (Dz.U. z 1952 r. Nr 25, poz. 172) postawił pod znakiem zapytania jej funkcjonowanie na terenie Polski. Spadkobiercy wystąpili wówczas do sądu francuskiego o uchylenie testamentu J. Potockiego wobec nacjonalizacji majątku Fundacji w Polsce. Sytuację uspokoił Dekret z dnia 31 grudnia 1956 roku o uzupełnieniu przepisów o zniesieniu fundacji (Dz.U. z 1957 r. Nr 1, poz. 3)³⁶. Następnie sejmowa Komisja Spraw

³¹ *Fundacja imienia Jakuba hr. Potockiego...*, s. 83–85.

³² *Ibidem*, s. 35–39, 48; tekst kluczowego dokumentu ugodowego *Układ „Moszczyński-Rozenbergh” z dn. 17 lipca 1935 r.*, [w:] *ibidem*, s. 168–177.

³³ S.M. Brzozowski, *op. cit.*, s. 23–24.

³⁴ M. Janowiec, A. Peszek, *Działalność Fundacji im. Jakuba hr. Potockiego*, „Pneumologia i Alergologia Polska” 72, 2004, s. 156.

³⁵ *Ibidem*, s. 156–157.

³⁶ Oznaczał on dotychczasową treść art. 10 dekretu z dnia 24 kwietnia 1952 roku jako ust. 1 i dodał doń dwa nowe ust.: „2. Przepisów niniejszego dekretu nie stosuje się również do fundacji,

Zagranicznych pismem z dnia 27 marca 1957 roku zobowiązała Ministra Zdrowia do powołania Zarządu Fundacji. Wreszcie uzyskała ona kredyty z Ministerstwa Zdrowia i subwencje z Gabinetu Prezesa Rady Ministrów J. Cyrankiewicza. Pomoc ta trwała do lat 80. XX wieku³⁷.

KSIĘGOZBIORY STANISŁAWA I JAKUBA POTOCKICH, PRZEKAZANIE ICH BIBLIOTECE PUBLICZNEJ M.ST. WARSZAWY ORAZ ICH DALSZE LOSY

Wydaje się, że Stanisław Potocki wykazywał już w bardzo wczesnej młodości zainteresowanie gromadzeniem książek i innych zbiorów³⁸. Efektem było stworzenie przez niego w posiadłości Raj pod Brzeżanami dużej biblioteki³⁹. Powstała ona z zakupionego przezeń księgozbioru Ignacego hr. Łosia, c.k. radcy sądów szlacheckich we Lwowie oraz resztek biblioteki zamkowej z Pomorzana, należącej wcześniej do Pruszyńskich⁴⁰. Miejscowość tę nabył Stanisław w roku 1879 i chociaż przeszła ona w późniejszym czasie na własność Romana Potockiego z Łańcuta, pochodzące z niej książki pozostały w Raju⁴¹.

Biblioteka mieściła się w dziesięciu szafach, w jednym salonie. Posiadała katalog kartkowy, inwentarz i była podzielona na 17 działów⁴², z których najważniejszym był dział historyczny, poświęcony głównie wydarzeniom XVIII stulecia. Obejmowała ogółem 3030 dzieł, w 4032 tomach, oraz 544 broszury, zawierające mowy polityczne, panegiryki, paszkwile i tym podobne pisma⁴³. Dodatkowo w posiadłości rajskiej znajdowało się archiwum, oddzielone od biblioteki. Pierw-

których majątek znajduje się w całości lub w części za granicą. 3. Majątek fundacji określonych w ust. 1 i 2 nie podlega przejęciu na własność Państwa”. Weześniejszy zapis w art. 10, że „Przepisów niniejszego dekretu nie stosuje się do fundacji, mających siedzibę za granicą”, budził spory prawne, gdyż Fundacja miała część majątku za granicą, a siedzibę w Warszawie.

³⁷ Ibidem, s. 157. Cytaty pochodzą z wymienionych dekretów, dostępnych na stronie <http://prawo.sejm.gov.pl> [dostęp: 4.02.2020].

³⁸ Według Hanny Wolszczanowej był autorem pierwszego artykułu poświęconego Bibliotece Wilanowskiej. Zob. H. Wolszczanowa, *Potocki I. Stanisław*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa-Lódź 1972, s. 709; S. Hr. P., *Wiadomość o bibliotece willanowskiej*, [w:] *Pis-miennictwo krajowe: dodatek do Gazety Porannej*, 29, 1840, s. 1–2.

³⁹ S.M. Brzozowski, *op. cit.*, s. 23–24; M. Maciszewski, *op. cit.*, s. 301.

⁴⁰ M. Maciszewski, *op. cit.*, s. 301. Eklibrisy wspomnianego I. Łosia znajdujemy w ponad 300 zachowanych w zbiorach Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy, w woluminach tak zwanej „Kolekcji Potockich”, a kilkadziesiąt egzemplarzy nosi znaki własnościowe Józefa Pruszyńskiego, co autor stwierdza na podstawie wewnętrznych dokumentów bibliotecznych.

⁴¹ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. B. Chlebowski, W. Walewskiego, T. 8, Warszawa 1887, s. 753.

⁴² W swoim opisie biblioteki M. Maciszewski informuje, że składała się ona z 16 działów, jednak niezgodnie ze wskazaną przez siebie liczbą wymienia dział XVII — Rękopisy.

⁴³ M. Maciszewski, *op. cit.*, s. 301.

sze zawarte w nim fascykuly pochodziły z 1556 roku. Zgromadzone dokumenty dotyczyły miasta Brzeżany, znajdujacego się tam zamku i okolicznych włości⁴⁴.

Zbiory biblioteki w Raju były podzielone według kryterium rzeczowego. I tak, dział pierwszy zawierał Polonica, pośród których można było wyróżnić: a) kroniki i diariusze sejmowe, b) historię i archeologię, c) prawo polskie, d) heraldykę i jej literaturę polską. Dział drugi zawierał geografię i statystykę oraz atlasy i mapy. Dział trzeci obejmował historię powszechną, czwarty ekonomię polityczną (głównie ze zbiorów Pomorzańskich), piąty teologię. Ten z kolei był podzielony na trzy oddziały: a) wydania Biblii, b) książki religijne o treści dydaktycznej lub polemicznej, c) literaturę ascetyczną. Dział szósty obejmował powieści, a siódmy literaturę obcą: a) klasyczną (łacińską i grecką), b) francuską, c) niemiecką, d) rosyjską, angielską i włoską. Dział ósmy mieścił książki z dziedziny nauk ścisłych i przyrodniczych, to jest a) historii naturalnej, b) fizyki, c) matematyki i d) higieny. Dział dziewiąty obejmował sztukę, dziesiąty pedagogikę, jedenasty polskie czasopisma polityczne, dwunasty almanachy i kalendarze, trzynasty tak zwane „szematyzmy”, czyli wiedzę o schemacie organizacji administracyjnej regionów. Składały się nań corocznie wydawane urzędowe spisy c.k. urzędników w Galicji, rozpoczynające się od 1780 roku, i duchowieństwa. W dziale cztertnastym znajdowały się różności (łac. *diversa*), w piętnastym „rzeczy dziwne” (łac. *curiosa*), w szesnastym filozofia, a w siedemnastym rękopisy⁴⁵. Dodać tu wypada, że M. Maciszewski najwyraźniej opisał księgozbiór na podstawie wspomnianego już katalogu kartkowego lub fizycznego ustawienia, bo zachowany do dziś *Katalog inwentarski biblioteki Stanisława Hr. Potockiego w Raju*, porządkuje dzieła inaczej, choć z zachowaniem nazw wymienionych części. Porównując ów dokument ze spisem dzieł z tak zwanej Kolekcji Potockich w Bibliotece Publicznej m.st. Warszawy, zauważyć można w ostatnim brak wielu dzieł wskazanych w owym katalogu. Próżno byłoby oceniać obecny stan posiadania po katalogach tworzonych za życia S. i J. Potockich, bo na przestrzeni lat mogła zmieniać się zawartość księgozbiorów⁴⁶.

Stanisław Potocki posiadał też skromną bibliotekę pałacową w Helenowie pod Pruszkowem, która według spisu ze stycznia i lutego 1870 roku zawierała 67 książek w języku łacińskim, 2 po włosku, 38 we francuskim, 11 w angielskim, 6 w niemieckim i 27 po polsku. Z pewnością jednak książek było w niej więcej, a poza nimi także rycin itp., jak można sądzić po późniejszych zapisach

⁴⁴ Ibidem, s. 312.

⁴⁵ M. Maciszewski, op. cit., s. 301–302.

⁴⁶ *Katalog inwentarski Biblioteki Stanisława hr. Potockiego w Raju*, Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. Stefanyka, zespół (fond) 5, nr 6708/II, s. 1359; *Katalog Biblioteki Ignacego hr. Łosia c. k. radcy sądów szlacheckich oraz Spis rękopismów Biblioteki śp. Ignacego hr. Łosia*, Biblioteka Narodowa w Warszawie, mf. 28646.

na luźnych kartach dokumentacji zachowanej w Archiwum Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy⁴⁷. Dopiero Jakub znacznie powiększył ten istniejący już w Helenowie zbiór, głównie dzięki zakupowi w 1912 roku księgozbioru po Kazimierzu Stronczyńskim, obejmującego 2248 pozycji inwentarzowych w mniej więcej 2975 tomach⁴⁸. Poza tym doszły doń nabytki indywidualne, liczące około 1120 pozycji, w 1700 tomach. W późniejszym okresie przeniesiono tutaj to, co pozostało z biblioteki w Wysokim Litewskim, to jest w przybliżeniu 1200 pozycji w 3010 tomach, oraz księgozbiór biblioteki Rajowskiej, liczący 2970 pozycji w 4145 tomach. W sumie — jak stwierdził Mieczysław Rulikowski — Biblioteka Helenowska gromadziła w momencie przekazania Bibliotece Publicznej m.st. Warszawy 7610 numerów inwentarzowych (a dzieł nieco więcej, gdyż niektóre są razem oprawione), w 11 900 tomach. Było tam około 2700 starodruków, kolekcje literatury angielskiej, francuskiej, zbiory kartograficzne i 68 rękopisów (55 z Biblioteki Rajowskiej i 13 z właściwej Helenowskiej)⁴⁹.

⁴⁷ Akta daru Jakuba Potockiego dla Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy w teczce 2 zawierają między innymi *Spis książek w palacu Helenowskim*, k. 1, 4–6 oraz *Z Wysokiego do Biblioteki helenowskiej*, k. 7, a także maszynopis *Dublety książek znajdujących się w Bibliotece Rajowskiej*, k. 9–10.

⁴⁸ *Katalog Biblioteki w Helenowie*, [w:] *Akta daru Jakuba Potockiego dla Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy*, w teczce 1. Dokument ten wymienia 2375 dzieł, wliczając tytuły dopisane odręcznie, do karty 137 włącznie, na której wpisy się kończą. Liczba pozycji w katalogu nie jest tożsama z podaną powyżej, za Mieczysławem Rulikowskim, który uczestniczył w przejmowaniu księgozbiorów z Helenowa z ramienia Biblioteki Publicznej. Miał on bez wątpienia dostęp do spisów książek z Helenowa, Raju i Wysokiego Litewskiego, stanowiących załączniki dokumentacji notarialnej, dotyczącej przekazania zbiorów. *Akta daru Jakuba Potockiego dla Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy*, teczka 2, k. 31; por. ibidem, k. 25 i 39; M. Rulikowski, *Biblioteka Helenowska*, „Szpargały” 4, 1935, s. 13.

⁴⁹ M. Rulikowski, op. cit., s. 13. S.M. Brzozowski, *Jakub Ksawery Aleksander Potocki*, s. 23–24. *Odpis Protokołu Notarialnego Nr 2928/1935 r., Spis inwentarza majątku pozostałego po śp. Jakubie hr. Potockim*, w części B. określa stan księgozbiorów na 11 899 tomów. Dokument został opublikowany w pracy: *Fundacja imienia Jakuba hr. Potockiego...*, s. 162. Przytaczany M. Rulikowski odnalazł w Helenowie jeszcze jedną książkę, której autorem był Guillaume Le Vasseur de Beauplan, *Description D'Ukraine, Qvi Sont Pkysievrs Prouvinces du Royaume de Pologne*, Roven: Chez Iacques Cailloué [...], 1660 (obecna sygnatura SD XVII.2.11). O przesłaniu pracy informuje pismo skierowane przez wykonawców testamentu J. Potockiego do Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy z prośbą o pokwitowanie odbioru. Dokument ten, datowany na 12 lutego 1936 roku, znajduje się w zbiorze: *Akta daru Jakuba Potockiego dla Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy*, teczka 2, k. 41. Po dodaniu odnalezionej pozycji, uzyskana liczba wynosi 11 900 tomów, jak podaje M. Rulikowski w cytowanym artykule. Definitywne oszacowanie liczby zbiorów pozostałych po J. Potockim nie jest prawdopodobnie możliwe. Rozbieżne liczby pojawiły się nawet w dwu artykułach, zamieszczonych w tym samym dziele *Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie*, pod red. S. Tazbira, Warszawa 1961. Irena Gawinkowa (*Biblioteka Publiczna w latach 1928–1939*, s. 575) podaje liczbę 11 899 jednostek bibliotecznych, w tym około 3000 starych druków i 68 rękopisów.

Księgozbiór pozostały po K. Stronczyńskim nabył J. Potocki za 6000 rubli, przy udziale swojej matki Marii Stanisławowej Potockiej, w warszawskim Antykwariacie Polskim Hieronima Wildera. To tu uporządkowano księgozbiór, uzupełniono w nim braki, skompletowano defekty, dokonano reperacji lub wymiany uszkodzonych opraw, a po tym wszystkim skatalogowano alfabetycznie i rzeczowo. Wedle przypuszczeń M. Rulikowskiego na życzenie nabywcy katalog spisano również na maszynie, na czerpanym papierze (w formie *in folio*), i oprawiono w skórę cielęcą.

Katalogi te, zarówno kartkowe, jak i ostatnio wspomniany a mogący służyć jako inwentarz księgozbioru po Stronczyńskim (obejmuje on ogółem 2375 numerów), istnieją do tej chwili (dodać trzeba: w stanie pierwotnym, gdyż, mimo późniejszych dla Biblioteki Helenowskiej nabytków, nie uzupełniano ich ani nowymi kartkami, ani dalszymi — poza drobnym wyjątkiem — do owego katalogu-inwentarza wpisami)⁵⁰.

Katalog oprawiony w skórę Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy posiada i udostępnia w postaci elektronicznej w ramach Mazowieckiej Biblioteki Cyfrowej⁵¹.

Niewiele niestety wiemy o wspomnianej wcześniej bibliotece w Bałabanówce (jak podaje S.M. Brzozowski w *Polskim słowniku biograficznym*⁵²) czy w Bałanówce w powiecie olhopolskim na Ukrainie (jak twierdzi E. Chwalewik) — majątku zniszczonym w 1918 roku⁵³. Wątpliwe jest, by cokolwiek z tamtejszych zbiorów trafiło do Polski.

Jak już zauważono, nabyte przez Stanisława i Jakuba Potockiego a zachowane do dziś dzieła zawierają wpisy własnościowe Sapiechów, Potockich, Łosiów,

Z kolei Jadwiga Adamczyk (*Stare druki w Bibliotece Publicznej*, s. 757) pisze o 11 830 tomach i 68 rękopisach otrzymanych w 1935 roku z Helenowa.

⁵⁰ M. Rulikowski, op. cit., s. 15.

⁵¹ <http://mbc.cyfrowemazowsze.pl/publication/5794> [dostęp: 8.10.2020].

⁵² S.M. Brzozowski, op. cit., s. 23.

⁵³ Zob. E. Chwalewik, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie*, T. 1, Warszawa 1926, s. 8. Informację o Bałanówce w powiecie olhopolskim podaje *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, T. 1, Warszawa 1880, s. 94. Miejscowość Olhopol, w innych wersjach Olgopol lub Hołopol, opisuje *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, T. 7, Warszawa 1886, s. 481–482. Znajdowała się na południowo-wschodnim Podolu, w znacznym oddaleniu od Odessy, jakkolwiek niektórzy mogli lokalizować ją przez wskazanie na najbliższe wielkie miasto. J. Dunin-Borkowski wymienia kilkakrotnie nazwę miejscowości Bałabanówka, w tym jako będącej w posiadaniu Potockich, gałęzi Pilawy srebrnej. Zob. idem, op. cit., s. 750. Wspomina także o Bałanówce w powiecie olhopolskim, jako będącej w posiadaniu J. Potockiego — ibidem, s. 757. Przekonująco brzmi opis miejscowości Bałanówka zamieszczony w pracy R. Aftanazego *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, cz. 2. *Ziemie ruskie Korony*, T. 10, *Województwo braclawskie*, wyd. 2 przejrzone i uzupełnione, Wrocław 1996, s. 25–28.

Bentkowskich, Jerzego Samuela Bandtkie lub Jana Wincentego Stężyńskiego Bandtkie, Kazimierza Stronczyńskiego, Pruszyńskich z Pomorzán. Wymienieni tworzyli znaczne biblioteki, a niektórzy pozostawali ze sobą w bliskich stosunkach towarzyskich lub rodzinnych. Zdarzało się przekazywanie poszczególnych egzemplarzy w drodze wymiany lub dziedziczenia zbiorów. Jan Wincenty Stężyński Bandtkiego, jego starszy brat Jerzy Samuel, F. Bentkowski czy K. Stronczyński dzielili nie tylko pasję zamięłowania do książek, ale przede wszystkim zainteresowanie historią kultury polskiej, bez wątpienia wspierając się w związanej z tym działalności. Księgozbiór pozostały po K. Stronczyńskim, a zakupiony do Helenowa, jest świadectwem pracy tych wybitnych, choć nieco dziś zapomnianych, badaczy⁵⁴.

Cały księgozbiór biblioteki helenowskiej — jak już nadmieniono — przekazał J. Potocki Bibliotece Publicznej m.st. Warszawy na mocy zapisu testamentowego, realizowanego przy udziale Fundacji swego imienia⁵⁵. Jego dar wyróżniał się spośród innych wielkością, a przy tym zawierał niezwykle cenne, częstokroć bardzo rzadkie starodruki i rękopisy. Z powodu braku danych trudno stwierdzić, co zadecydowało o dokonanych przezeń wyborze instytucji, która miała zostać obdarowana. Przesłankami mogło być to, że Biblioteka Publiczna w Warszawie rozwijała się intensywnie na początku lat 30. XX wieku, a jej kierownictwo wysuwało śmiałe plany na przyszłość, by spełnić zapotrzebowania czytelnicze mieszkańców stolicy, których liczba miała osiągnąć w ciągu 50 lat trzy miliony⁵⁶. Jakkolwiek działalność prospołeczna była mu bliska, o konkretnych motywach wyboru dokonanego przez J. Potockiego, mimo że kwestia ta wydaje się intrygująca, nie sposób rozstrzygnąć.

Zbiory te Biblioteka Publiczna przejęła w końcu dopiero w 1935 roku. W gmachu na Koszykowej brakło wówczas miejsca, dlatego cały księgozbiór ulokowano w II Filii Dzielnicowej Biblioteki Publicznej na Żoliborzu, która znajdowała się na zbiegu ulic Lisa Kuli i Felińskiego. Książki ostemplowano okrągłą pieczętą z dwoma napisami: „Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy” (w otoku) i „Dar hr. J. Potockiego” (poziomo w środku). Nadano też sygnatury z literami „Pt.” i numerem. Spełniając życzenie ofiarodawcy, cały księgozbiór umieszczono w jednej sali, która miała nosić imię fundatora i być ozdobiona jego popiersiem⁵⁷.

⁵⁴ Współpracę wymienionych obrazuje dość dobrze B. Koredczuk, *Zainteresowania bibliograficzne i bibliofilskie profesora historii prawa Jana Wincentego Bandtkie-Stężyńskiego 1783–1846*, „Bibliotekoznawstwo” 27, 2008, s. 47–60.

⁵⁵ *Testament J. Hr. Potockiego*, [w:] *Fundacja imienia Jakuba hr. Potockiego...*, s. 129–134.

⁵⁶ F. Czerwijowski, *Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy: stan na I.IV. 1937 roku*, Warszawa 1937, s. 5–13.

⁵⁷ *Zapis na rzecz Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy*, „Bibliotekarz”, r. VII, 1935/36, 8–9, listopad–grudzień, s. 118; T. Jedynek, *Księgozbiór ofiarowany w 1934 r. Bibliotece Publicznej*

Lata okupacji nie były łatwe dla warszawskich bibliotek, jednakże kolekcji udało się przetrwać w nienaruszonym stanie także przez okres powstania. W obliczu niemieckich planów spalenia pozostałych w Warszawie zbiorów bibliotecznych, po uzyskaniu zgody okupanta i pod jego nadzorem, od początku listopada 1944 do stycznia 1945 roku ewakuowano około 300 tysięcy woluminów, w tym księgozbiór Potockiego, do hal warsztatów kolejowych w Pruszkowie, gdzie wcześniej mieścił się obóz przejściowy dla wysiedlonych warszawiaków, znany jako „Dulag 121” (skrót od niemieckiego „Durchgangslager 121”). Zdecydowano się na taki krok, mimo iż uratowane książki miały trafić w dalszym etapie do Niemiec⁵⁸.

Po zakończeniu działań wojennych na tym terenie udało się odnaleźć w Pruszkowie znaczną część księgozbioru Potockiego. W kwietniu 1945 roku przewieziono go na Koszykową. Nie było jednak możliwości umieszczenia go w jednej sali i zachowania jako osobnej całości. Uległ on rozproszeniu i obecnie składające się nań woluminy, nadal opatrzone charakterystyczną pieczętką i sygnaturą z lat 30., znajdują się w wielu działach Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy⁵⁹.

Znaczna część trafiła do Działu Starych Druków, wyodrębnionego w Bibliotece w 1925 roku, znacznie go wzbogacając. Bez większych strat przetrwały one wywózkę przez Niemców i zostały reewakuowane w październiku 1945 roku z Legnicy⁶⁰. W opisie Działu Starych Druków z 1961 roku czytamy, że księgozbiór J. Potockiego był najwspanialszym z darów, z których niemal w całości składały się wówczas zbiory starodruczne tej Biblioteki.

W 1961 roku Jadwiga Adamczyk wspominała o pochodzących z daru J. Potockiego i posiadanych przez Bibliotekę Publiczną m.st. Warszawy 2399 starodrukach w 2700 woluminach: 1902 polonikach w 1729 woluminach i 497 dziełach obcych w 971 woluminach, w tym o czterech inkunabułach, między innymi *Misale Gnesnense et Cracoviense* — dzieło drukowane w Moguncji (Mainz) w 1492 roku przez Piotra Schöffera, współpracownika Gutenberga. Wszystkie te inkuna-

m.st. Warszawy przez hr. Jakuba Potockiego, „Miscellanea Historico-Archivistica” 8, 1997, s. 157; M. Rulikowski, op. cit., s. 13. Wygląd wspomnianej pieczętki jest znany autorowi z autopsji.

⁵⁸ M. Dembowska, „Akcja Pruszkowska”. *Ratowanie zbiorów bibliotecznych po Powstaniu Warszawskim. Fakty i ludzie*, „Przegląd Biblioteczny” 1, 1995, s. 5–14. Zob. też *Ratowanie zbiorów bibliotecznych z ruin stolicy, czyli Akcja Pruszkowska (część 3)*, <https://www.pruszkowmowi.pl/2015/03/ratowanie-zbiorow-bibliotecznych-z-ruin-stolicy-czyli-akcja-pruszkowska-czesc-3/> [dostęp: 3.04.2020]. Informacje o obozie znajdują się na stronie internetowej Muzeum Dulag 121: <http://dulag121.pl/> [dostęp: 31.07.2020].

⁵⁹ *Ratowanie zbiorów bibliotecznych z ruin...*; T. Jedynek, op. cit., s. 157.

⁶⁰ *Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy: przewodnik*, oprac. W. Żukowska, pod red. R. Przelaskowskiego, Warszawa 1961, s. 36–37. Na temat wojennych losów zbiorów Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy pisał świadek wydarzeń i jej ówczesny dyrektor R. Przelaskowski, *Zarys działalności Biblioteki Publicznej w okresie drugiej wojny światowej*, [w:] *Z dziejów książki i bibliotek...*, s. 606–640.

buły opisała Alodia Kawecka-Gryczowa w drukowanym *Katalogu*⁶¹. Jedną piątą wszystkich poloników XVII wieku, znajdujących się obecnie w Dziale Starych Druków i Rękopisów, pochodzi z księgozbioru J. Potockiego⁶².

O zawartości zbiorów starodrucznych biblioteki helenowskiej, które weszły w 1935 roku w skład Biblioteki Publicznej, sporo dowiadujemy się ze *Spisu ważniejszych dzieł znajdujących się w bibliotece w Raju*, sporządzonego przez Edwarda Chwalewika⁶³, a który zachował się w Zakładzie Rękopisów Biblioteki Narodowej. Do najcenniejszych należał zbiór wczesnych wydań Pisma Świętego w języku polskim i starocerkiewnosłowiańskim: *Biblia Szymona Budnego* (Łęczycza 1572); *Biblia Brzeska czyli Radziwiłłowska* (Brześć Litewski 1563); *Biblia Leopolda* (Kraków 1561, wyd. 1); *Biblia Ostrogska* (Ostróg 1580); *Biblia Jakuba Wujka* (Kraków 1599, wyd. 1). Pierwszej z tych pozycji nie wymienia niestety *Katalog starych druków Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy*, pozostałe jednak są⁶⁴. W bibliotece rajowskiej było też 15 dzieł Fausta Socyna (1539–1604), z których zachowała się do dziś co najmniej znaczna część. Wśród cennych starodruków XVI i XVII wieku uwagę bibliofilów zwracał *Żywoć Pana Jezusa Krysta*, napisany przez Baltazara Opecia w latach 1515–1517 na polecenie Elżbiety Jagiellonki, wydany w krakowskiej oficynie Hieronima Wietora w 1522 roku, i dzieło Pawła Szczerbica *Speculum Saxonum*, wydane we Lwowie w roku 1581⁶⁵. Z uznawanych za rzadkie E. Chwalewik wymienił między innymi dzieła: *Hippika o koniach* Krzysztofa Mikołaja Dorohostajskiego, wydane w Krakowie w 1647 roku (dziś w starodrukach Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy są dwa egzemplarze z proveniencją J. Potockiego); *Dworzanin polski* Łukasza Górnickiego (Kraków 1639); *Orbis polonus* Szymona Okolskiego (Kraków 1641)⁶⁶.

⁶¹ J. Adamczyk, *Stare druki w Bibliotece Publicznej m.st. Warszawy*, [w:] *Z dziejów książki...*, s. 757–758; A. Kawecka-Gryczowa, *Katalog starych druków Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy: inkunabuły*, oprac. M. Spandowski, wyd. 2, Warszawa 2005, s. 29, 39–40, 45–47. Obecny spis „Kolekcji Potockich”, wzmiankowany w artykule T. Jedynak, op. cit., s. 157, wykazuje dokładnie 2712 starodruków opatrzonych dawną sygnaturą „Pt”. Ostrożniej jest jednak używać przybliżonej liczby.

⁶² M. Parnowska, op. cit., s. 107.

⁶³ Korzystałem z kopii mikrofilmowej Biblioteki Narodowej, mf. 91076.

⁶⁴ *Katalog starych druków Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy: część II: Polonica XVI wieku*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa przy współud. J. Adamczyk, Warszawa 1957, s. 20–21.

⁶⁵ Ibidem, s. 108; M. Maciszewski, *Wiadomość o bibliotece hr. Stanisława Potockiego w Raju przy Brzeżanach (w Galicyi)*, s. 304; *Spis ważniejszych dzieł znajdujących się w bibliotece w Raju; Katalog starych druków Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy, cz. 3. Polonica XVII wieku*, oprac. J. Rudnicka przy współudziale J. Górki i K. Sokołowskiej-Grzeszczykowej, Warszawa 1976,

⁶⁶ *Spis ważniejszych dzieł znajdujących się w bibliotece w Raju...*, s. 95–96, 118, 264. Brak uwagi w ostatniej publikacji o proveniencji Potockich przy opisie *Dworzanina polskiego* nasuwa przypuszczenia, że zachowany egzemplarz może być różny od tego z Raju. W *Spisie* Chwalewika wydanie *Orbis polonus* ma datę 1614, zapewne błędną.

Warto też zwrócić uwagę, że dar J. Potockiego zasilił zbiory starodruczne Biblioteki Publicznej dużą liczbą konstytucji sejmowych⁶⁷. Z druków XVIII-wiecznych M. Rulikowski podkreślał obecność trzech rzadkich egzemplarzy *Opera omnia Pauli Comitis in Aureo Potok*, z których dziś można potwierdzić obecność w zbiorach dwu. Jeden z egzemplarzy ma nienotowaną przez Estreichera datę wydania 1748⁶⁸. Znajdowało się tutaj około 400 druków ulotnych, głównie mów z okresu Sejmu Czteroletniego. Część pozostawała nieznaną Estreicherowi i została opisana dopiero w dopełnieniach t. 25 jego *Bibliografii*⁶⁹.

W najlepszych swych okresach księgozbiory S. i J. Potockich przedstawiały się bardziej okazale niż w momencie przekazania ich Bibliotece Publicznej. Wspominał o tym już M. Rulikowski, wskazując na różnice między *Katalogiem Helenowskim* sporządzonym w Antykwariacie Wildera (1912) a spisami dołączonymi do protokołu z roku 1935⁷⁰. W latach 90. XX wieku podjęto się skatalogowania księgozbioru подарowanego przez Jakuba hr. Potockiego. Zadanie to wzięły na siebie Elżbieta Skibińska i Teresa Jedynak. Problemem okazało się od razu to, że nie odnaleziono całości rejentalnego spisu książek, który był sporządzony przy ich przekazywaniu Bibliotece Publicznej. Nie pozwoliło to na ustalenie pełnej listy dzieł. Zakładano wówczas przygotowanie katalogu alfabetycznego do końca 1996 roku. Miałyby on być następnie wydrukowany⁷¹. Zamierzonego planu nie udało się do końca zrealizować. Efektem jest wewnątrzbiblioteczny dokument zawierający listę 4555 pozycji, nierzadko wielotomowych lub składających się z wielu woluminów, ułożonych w porządku alfabetycznym.

ZAKOŃCZENIE

Życiorys i zasługi Jakuba Potockiego w niewielkim stopniu doczekały się jak dotąd omówień przez historyków i bibliotekoznawców. Niektóre szczegóły jego życia poznać można, dokonując przeglądu zasobów archiwalnych i prasy przedwojennej. Nic dziwnego. Nie był postacią barwną. Nie wiązały się z nim żadne skandale, jeżeli nie liczyć problemów z plenipotentami, które ujawniły się w końcu jego życia i odbiły echem w ówczesnej prasie. W okresie przedwojennym zauważano jednak jego dokonania i w obliczu śmierci okazano mu rozliczne tego

⁶⁷ *Katalog starych druków Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy*, cz. 3, s. 166–203.

⁶⁸ Sygnatura przedwojenna Pt.4406; obecna SD XVIII.3.890. Drugi egzemplarz z typową datą wydania 1747 nosi odpowiednio sygnatury Pt.0246 i SD XVIII.3.889. Zob. M. Rulikowski, op. cit., s. 16.

⁶⁹ M. Rulikowski, op. cit., s. 17; K. Estreicher, *Bibliografia polska XIX stulecia*, cz. 3, Kraków 1913, k. I–XXXVII.

⁷⁰ M. Rulikowski, op. cit., s. 16.

⁷¹ T. Jedynak, op. cit., s. 157.

oznaki, do których zaliczyć należy nadanie Wielkiej Wstęgi Orderu Odrodzenia Polski oraz dwudniowe uroczystości pogrzebowe w Narajowie i Brzeżanach. Miał on istotnie realne zasługi dla odradzającego się państwa, społeczności lokalnych, środowiska medycznego i właśnie dla bibliotekarstwa, poprzez działania charytatywne, głównie zaś przez zapis całego majątku na cele Fundacji im. Jakuba hr. Potockiego, która miała i ma wspierać środowisko medyczne w walce z rakiem i chorobami płuc, a także przekazanie zbiorów na rzecz Muzeum Narodowego w Warszawie i Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy.

Ofiarowany księgozbiór istotnie wzbogacił Dział Starych Druków wspomnianej Biblioteki, a także zasób posiadanych przez nią druków XIX-wiecznych. Podniósł status instytucji i przede wszystkim był dostępny wszystkim mieszkańcom Warszawy. Znajdowały się w nim dzieła zbierane przez Sapiehow, Potockich, Łosiów z Narolu, Bentkowskich, J.S. Bandtkiego lub J. Stężyńskiego Bandtkie, K. Stronczyńskiego, Pruszyńskich z Pomorzan. Wymienieni tutaj ludzie kultury zasłużyli się nie tylko z racji pasji bibliofilskich. Tworzone przez nich w dobie zaborów kolekcje koncentrowały się w większości przypadków wokół spraw polskich. W szczególności zawierały druki i rękopisy z zakresu historii i prawa dawnej Polski, dokumentując dzieje wielkości i upadku Rzeczypospolitej i służąc podtrzymaniu pamięci narodowej. I dziś księgozbiór helenowski Potockiego mógłby stanowić cenny obiekt badań polskiej kultury tamtych czasów, ponieważ zachował się najprawdopodobniej w całości.

Dokładniejsza charakterystyka tego księgozbioru napotyka na trudności, których przyczyny są liczne i złożone. Największe znaczenie w tym względzie miały rzecz jasna losy wojenne i warunki funkcjonowania Biblioteki Publicznej w późniejszych latach. Nie sposób było odtworzyć stanu posiadania z 1939 roku z powodu zniszczenia zbiorów oraz infrastruktury. Ta była zresztą odbudowywana od 1945 roku w zupełnie nowych warunkach. Na tle strat księgozbiór J. Potockiego, jakkolwiek rozproszony i nieskatalogowany ponownie w sposób ostateczny, stanowi cenną kolekcję w zbiorach Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy.

BIBLIOGRAFIA

MATERIAŁY ARCHIWALNE

Akta daru Jakuba Potockiego dla Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy, Archiwum Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy, sygn. A.382 / 2.

Aktu ślubu S. Potockiego, zawartego 2 maja 1854 roku, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Akta rodzinne Jakuba Potockiego z lat 1723–1939, sygn. 2/87/0/3.4.1/298.

Akt ślubu z 7 lutego 1899 roku, Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej Wszystkich Świętych w Warszawie, Akta małżeństw i zgonów, sygn.

- 72/162/0/-/159, <https://szukajwarchiwach.pl/72/162/0/-/159/skan/full/ObKjjHIW1v4jfAQGK-BAT0w> [dostęp: 18.03.2020].
- Akt zgonu Jakuba hr. Potockiego, wystawiony w parafii św. Kazimierza w Pruszkowie — oryginał przechowuje Urząd Stanu Cywilnego Pruszków, Zespół: 9001/D, Jednostka: 5005, *Księga zgonów Z-1927-b1937*, pod pozycją 88, <https://metryki.genealodzy.pl/metryka.php?ar=12&zs=9001d&sy=5005&kt=8&plik=087-090.jpg#zoom=1&x=639&y=1574> [dostęp: 20.07.2020].
- Katalog Biblioteki w Helenowie, Archiwum Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy, *Akta daru Jakuba Potockiego dla Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy*, sygn. A.382 / 1.
- Katalog Biblioteki Ignacego hr. Losia c.k. radcy sądów szlacheckich oraz Spis rękopismów Biblioteki śp. Ignacego hr. Losia*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, rkps 6597/I, Biblioteka Narodowa, mf. 28646.
- Katalog inwentarski Biblioteki Stanisława hr. Potockiego w Raju*, Lwowska Naukowa Biblioteka im. W. Stefanyka NAN Ukrainy. Oddział Rękopisów. Zespół (fond) 5 (Rękopisy Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich), rkps 6708/II.
- Kontrakt darowizny z dnia 16 czerwca 1933 r.. Centralne Archiwum Wojskowe, zespół: Departament Budownictwa Ministerstwa Spraw Wojskowych, CAW I.300.63.232.
- Liber mortuum (Księga zgonów) za rok 1934 rzymskokatolickiej parafii w Brzeżanach, dawny pow. brzeżański b. woj. tarnopolskie*, akt zgonu Jakuba Ksawerego Aleksandra Potockiego (nr historyczny ZB-516/59/1934) — Urząd Stanu Cywilnego m.st. Warszawy III Wydział Rejestracji Stanu Cywilnego i Ksiąg Zabuzzańskich.
- Odpis aktu chrztu Stanisława Potockiego z 11 maja 1824 roku, Archiwum Akt Nowych, Akta rodzinne Jakuba Potockiego z lat 1723–1929, sygn. 2/87/0/3.4.1/298.
- Odpis Aktu chrztu Jakuba hr. Potockiego, odbytego 9 kwietnia 1863 roku, wystawiony w parafii św. Jadwigi w Berlinie 13 sierpnia 1894 roku, Archiwum Akt Nowych, Akta rodzinne Jakuba Potockiego z lat 1723–1939, sygn. 2/87/0/3.4.1/298.
- Odpis aktu zgonu S. Potockiego z 17 lutego 1888 roku, Archiwum Akt Nowych, Akta rodzinne Jakuba Potockiego z lat 1723–1929, sygn. 2/87/0/3.4.1/298.
- Spis ważniejszych dzieł znajdujących się w bibliotece w Raju*, sporządzony przez E. Chwalewika, rękopis i mikrofilm w zbiorach Biblioteki Narodowej.
- Wypis wiarygodny z aktu ślubu S. Potockiego, zawartego 2 maja 1854 roku, Archiwum Akt Nowych, Akta rodzinne Jakuba Potockiego z lat 1723–1939, sygn. 2/87/0/3.4.1/298.
- Zarządzenie o nadaniu Jakubowi Potockiemu Wielkiej Wstęgi Orderu Odrodzenia Polski z 24 września 1934 roku.

OPRACOWANIA I NOTATKI PRASOWE

- XV-lecie L. O. P. P 1923–1938*, praca zbiorowa, Warszawa 1938.
- Adamczyk J., *Stare druki w Bibliotece Publicznej m.st. Warszawy*, [w:] *Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie*, pod red. S. Tazbira, Warszawa 1961, s. 755–770.
- Aftanazy R., *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, cz. 2. *Ziemie ruskie Korony*, T. 10. *Województwo braclawskie*, wyd. 2 przejrzone i uzupełnione, Wrocław 1996.
- Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat*, bearb. von A. Hasselblatt und G. Otto. Dorpat: Verlag von C. Mattiesen, 1889, https://personen.digitale-sammlungen.de/baltlex/Blatt_bsb00000433,00000.html [dostęp: 20.07.2020].
- Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy: przewodnik*, oprac. W. Żukowska, pod red. R. Przelaskowskiego, Warszawa 1961.
- Brożek A., *Wiedeńskie lata Kazimierza Twardowskiego*, „Filozofia Nauki” 17, 2009, nr 3, s. 133–164.

- Brzozowski S.M., *Jakub Ksawery Aleksander Potocki*, [w:] *Internetowy polski słownik biograficzny*, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/jakub-ksawery-aleksander-potocki> [dostęp: 19.09.2019].
- Brzozowski S.M., *Jakub Ksawery Aleksander Potocki*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, T. 28, Wrocław 1984–1985, s. 23–24.
- Cholewianka-Kruszyńska A., *Damy w kolorze sepii*, Łańcut 2000.
- Chwalewik E., *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie*, T. 1–2, Warszawa 1926–1927.
- Czerwijowski F., *Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy: stan na 1.IV.1937 roku*, Warszawa 1937.
- Dembowska M., „*Akcja Pruszkowska*”. *Ratowanie zbiorów bibliotecznych po Powstaniu Warszawskim. Fakty i ludzie*, „Przegląd Biblioteczny” 1, 1995, s. 5–14.
- Długajczyk B., Machnik L., *Muzeum Lubomirskich 1823–1940. Zbiór malarstwa*, Wrocław 2019.
- Dunin-Borkowski J., *Almanach błękitny. Genealogia żyjących rodów polskich*, Lwów 1909.
- Estreicher K., *Bibliografia polska XIX stulecia*, cz. 3. *Stolecie XV–XVIII w układzie abecadlowym*, T. 25, Kraków 1913.
- Fundacja imienia Jakuba hr. Potockiego w świetle aktów i dokumentów 1934–1937*, Warszawa 1938.
- Gawinkowa I., *Biblioteka Publiczna w latach 1928–1939*, [w:] *Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie*, pod red. S. Tazbira, Warszawa 1961.
- Izabela Potocka*, <https://www.geni.com/people/Izabela-Potocka/6000000023264688772> [dostęp: 16.03.2020].
- Janowiec M., Peszek A., *Działalność Fundacji im. Jakuba hr. Potockiego*, „Pneumonologia i Alergologia Polska” 72, 2004, s. 156–158.
- Jeden z najbogatszych ludzi II RP w szponach oszustów — 3 braci Rosenberg*, <https://www.salon24.pl/u/nick/667686.jeden-z-najbogatszych-ludzi-ii-rp-w-szponach-oszustow-3-braci-rosenberg> [dostęp: 29.07.2020].
- Jedynak T., *Księgozbiór ofiarowany w 1934 r. Bibliotece Publicznej m.st. Warszawy przez hr. Jakuba Potockiego*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 8, 1997, s. 157.
- Katalog starych druków Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy*, cz. 2. *Polonica XVI wieku*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa przy współudziale J. Adamczyk, Warszawa 1957.
- Katalog starych druków Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy*, cz. 3. *Polonica XVII wieku*, oprac. J. Rudnicka przy współudziale J. Górki, K. Sokołowskiej-Grzeszczykowej, Warszawa 1976.
- Kawecka-Gryczowa A., *Katalog starych druków Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy: inkunabuly*, wyd. 2 zm. i uzup., oprac. M. Spandowski, Warszawa 2005.
- Koredczuk B., *Zainteresowania bibliograficzne i bibliofilskie profesora historii prawa Jana Wincentego Bandtkie-Stężyńskiego 1783–1846*, „Bibliotekoznawstwo” 27, 2008, s. 47–60.
- Kucharski Sz., *Helenów*, „Przegląd Pruszkowski” 2, 2007, s. 72–78.
- Lobko, O.A., *Kartyina Leopold' da Horovitsya z shchepetyvs'koi kolektcii v zibranni Vinnyts'koho oblasnoho khudozhn'oho muzeju*, [w:] *Zhovkivs'ki chyrnannya 2013. Zbirnyk statey druhoyi naukovoyi konferentsiyi „Muzei v suchas nomu sviti”*. Uporyadnyk S. Kas'kun, L'viv 2013.
- Maciszewski M., *Wiadomość o bibliotece hr. Stanisława Potockiego w Raju przy Brzeżanach (w Galicyi)*, „Przegląd Bibliograficzno-Archeologiczny”, R. II, t. 3, 1882, nr 32 i 33 (8, 9), s. 299–312.
- Maria Potocka*, <https://www.geni.com/people/Maria-Potocka/6000000023265031843> [dostęp: 18.03.2020].
- Parnowska M., *Zbiory starych druków i rękopisów*, [w:] *Biblioteka na Koszykowej 1907–1997: zbiór prac poświęconych Bibliotece Publicznej m.st. Warszawy — Bibliotece Głównej*, pod red. M. Parnowskiej et al., Warszawa 1999.
- Pogrzeb ś. p. Jakóba hr. Potockiego*, „Głos Brzeżański” 11, 1934, s. 7–8.

- Przelaskowski R., *Zarys działalności Biblioteki Publicznej w okresie drugiej wojny światowej*, [w:] *Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie*, pod red. S. Tazbira, Warszawa 1961, s. 606–640.
- Przewodnik po Polsce*, T. 2, *Polska południowo-wschodnia*, pod red. S. Lenartowicza, Warszawa 1937.
- Ratowanie zbiorów bibliotecznych z ruin stolicy, czyli Akcja Pruszkowska (część 3)*, <https://www.pruszkowmowi.pl/2015/03/ratowanie-zbiorow-bibliotecznych-z-ruin-stolicy-czyli-akcja-pruszkowska-czesc-3/> [dostęp: 3.04.2020].
- Rodowód Potockich hrabiów herbu Pilawa. Z podań historycznych, z autentyków, pamiątek rodzinnych, monografii i długoletnich własnych studyów zebrany*, ułożył L. Bożawola Romanowski, Warszawa 1882.
- Ród Potockich w odmęcie historii (XVII–XX w.)*, pod red. Z. Janeczka, wyd. 2, Katowice 2010.
- Rulikowski M., *Biblioteka Helenowska*, „Szpargały” 4, 1935, s. 13–18.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, według planu F. Sulimierskiego, T. 1, 7 i 8, Warszawa 1880, 1886–1887.
- To jest prawdziwa arystokracja! Jakób Potocki zapisał miljonowy majątek na cele społeczne i naukowe*, „Nowiny Codzienne”, R. III, 1934, nr 271, 29 września 1934, s. 1.
- Vlasova E.I., *Avtorskoye povtoreniye portreta Izabelly Stanislavovny Pototskoy Leopold da Gorovitsa*, „Muzeyny vestnik” 2019, nr 7.
- Wolski M., *Potoccy herbu Pilawa do początku XVII wieku: studium genealogiczno-własnościowe*, Kraków 2013.
- Wolszczanowa H., *Potocki I. Stanisław*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, pod red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972, s. 561–605.
- Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie*, pod red. S. Tazbira, Warszawa 1961.
- Zgon Jakóba hr. Potockiego*, „Głos Brzeżański” 10, 1934, s. 1.
- Zapis na rzecz Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy*, „Bibliotekarz”, R. VII, 1935/36, nr 8–9, listopad–grudzień, s. 118.
- Żychliński T., *Złota księga szlachty polskiej*, R. XIV i XXII, Poznań 1892, 1900.

TOMASZ PAWLIKOWSKI

JAKUB COUNT POTOCKI AND HIS DONATION TO THE PUBLIC LIBRARY OF THE CAPITAL CITY OF WARSAW

Summary

The aim of this article is to present the little recognized, but meritorious person figure of J. Potocki and his family in historical context, as well as to characterize the gift given to the Warsaw Public Library. The biographical findings presented below, critical references to some information contained in modest studies, as well as the indication of certain facts related to the condition of the collection of books and its transfer to the Public Library, were based on reviewed archival materials, partially preserved old catalogues, 19th and 20th century press releases, literature on history and library science. The method used was mainly a comparative analysis of materials encountered in the course of queries, with a preference for sources.

Jakub Count Potocki (1863–1934) came from a well-known aristocratic family. He contributed to the Republic of Poland mainly through philanthropic activities. Shortly before his death, he was awarded the Great Ribbon of the Order of Polonia Restituta. Undoubtedly, his most important

work was the bequest of almost all assets worth over 37 million PLN for the Jakub Count Potocki Foundation (September 1934), which was to finance research on cancer and tuberculosis by statute. In the same document, he donated paintings, tapestries, sculptures and furniture to the National Museum in Warsaw, and the book collection of about 11,900 volumes gathered in Helenów near Pruszków, to the Warsaw Public Library. As a whole, this collection, through provenance records and established information about its gradual accumulation by Stanisław and Jakub Potocki, as well as by the earlier owners of the book collections that joined it, proves the involvement of some representatives of the Polish intellectual elite of the 19th century in maintaining the memory of the former Polish Republic and thus maintaining the national spirit. The deliberate thematic selection is indicated by the nature of the literature collected by Sapieha, Potocki, Ignacy Count Łoś, Bentkowski, Jerzy Samuel Bandtkie or Jan Wincenty Stężyński Bandtkie, Kazimierz Stronczyński, Pruszyński. The analysis of the contents of this book collection leads to a closer acquaintance with the history of these figures, sometimes forgotten and meritorious for the Polish culture of the partition period.

KEY WORDS: Jakub Count Potocki, Potoccy, Polish aristocrats, the Warsaw Public Library, private libraries, the Jakub Count Potocki Foundation, Polish libraries